




KARABET TOMAYAN'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE
ERMENİLERE NASİHATLERİ
KARABET TOMAYAN

ZEYNEP İSKEFİYELİ

Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Sakarya University, Faculty of Science and Letters, Department of History
zcumhur@sakarya.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3841-815X>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.01.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 26.04.2018
Sayfa-*Pages* : 465-480
 <http://dx.doi.org/>



www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**KARABET TOMAYAN'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE
ERMENİLERE NASİHATLERİ***
KARABET TOMAYAN

ZEYNEP İSKEFİYELİ

Öz

Karabet Tomayan, İngiliz ve Amerikan misyonierlerinin Osmanlı topraklarında Protestan nüfus yaratma çabalarının hız kazandığı yıllarda Merzifon'da yaşamış bir Osmanlı Ermenisiydi. Fransızların Katolikleri, Rusların Ortodoksları himaye ettiği bu Tanzimat yıllarında İngiliz ve Amerikalı misyonierler de Gregoryen ve Katolik Ermenilerden kendilerine bir cemaat teşkil etme yarışı içerisindeydiler. Zeki ve gelecek vaat eden bir genç olarak Tomayan, misyonierlerin dikkatini çekmeyi başardığında onların okullarına devam etmiş ardından Avrupa'ya giderek Protestan bir üniversitede eğitimini tamamlamış ve Merzifon'a doğduğu topraklara bir öğretmen olarak dönmüştü. Ancak Karabet Tomayan adını Osmanlı topraklarında ne gördüğü yüksek din eğitimi, ne doktora tezi, ne profesör unvanı ile değil "Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti" reisi olarak duyurdu. 6 Ocak 1893'te Ankara ve Sivas vilayeti dâhilinde pek çok kasaba ve köyde dağıtılan bildiri ve çıkan olayların sorumlusu olarak tutuklandı, mahkûm edildi. İdam cezası sürgüne çevrilen Karabet Tomayan, 1914 yılı başlarında tam da büyük bir dünya savaşının başlangıcı olan yıllarda "Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi", "Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi" başlıklı yazılarıyla Osmanlı coğrafyasında bir kez daha adını duyurdu. Bu makalede Karabet Tomayan'ın profesörlükten esarete, idamdan sürgüne, sürgünden

Abstract

Karabet Tomayan was an Ottoman Armenian living in Merzifon during the years when British and American missionaries enhanced their efforts to create a Protestant population in the Ottoman lands. During the Tanzimat era, when French and Russia respectively took catholic and orthodox under their protection, British and American missionaries, too, were in a race for forming their own congregation from among the Ottoman Gregorian and Catholic Armenians. As an intelligent and promising young man, Tomayan was able to attract the attention of the missionaries and continued to attend their school, and then he went to Europe to gain education at a Protestant university and finally returned to his native land Merzifon as a teacher. However, Karabet Tomayan made his name in the Ottoman land neither his qualified religious education and his doctoral dissertation nor his professorship title, but his leadership of "Little Armenian Hichakyan Revolutionary Society". He was arrested and convicted as he was held responsible for the dissemination of leaflets and disturbances in many towns and villages in Ankara and Sivas provinces on January 6, 1893. Karabet Tomayan, whose death penalty turned into a deportation, once again named his name in the Ottoman geography in the beginning of 1914 when the great world war was approaching with the articles entitled "A Critical Article of An Armenian Scholar" and "To Turks and Armenians- A Proposal of Professor Tomayan to Two Nations". In this article, it will be discussed

* 24-25 Nisan 2014 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler" isimli sempozyumunda sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

milletvekilliğine doğru hızla değişen hayatının son demlerinde Türk ve Ermeniler için kaleme aldığı makalelerindeki ikazları, nasihatleri ve temennileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karabet Tomayan, Merzifon Amerikan Koleji, Ankara Mahkemeleri, İngiltere

his warnings, advices and wishes in his article written for Turks and Armenians in the last days of his life rapidly changing from professorship to captivity, from death penalty to deportation, and to his deputyship.

Key Words: Karabet Tomayan, Merzifon American College, Ankara Courts, England

Giriş

Karabet Tomayan, Amerikalı misyonerlerin Merzifon’u “işgal” edip burada bir istasyon kurdukları 1852 yılının Ağustos ayında dünyaya geldi. Kendisine “müjdecî, haberci” manasına gelen Karabet ismi verildi. Okul çağına geldiği yıllarda Lübnan’dan Merzifon’a gelen rahipler dönerlerken yanlarına kendi manastırlarında yetiştirmek üzere “*zeki ve istikbal vaat eden*” iki genci de almışlardı. Bu gençlerden birisi de Tomayan idi. Çok eksiği bulunmasına rağmen Tomayan çalışkanlığı ve öğrenme isteği ile dikkatleri üzerine çekmeyi başaracaktı. Ancak gözlerden uzak manastır hayatı onu hoşnut etmeyip memleketine dönmek isteyecekti¹. Nihayet öğrenimini tamamladıktan sonra Merzifon’a döndü. Döndüğünde burada büyük bir değişikliklerle karşılaştı. Zira babası ve kardeşleri Protestanlık mezhebini benimsemişlerdi. Bu Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti’nde özellikle de Ermeniler arasında yürüttükleri yoğun çalışmaların sonucuydu. Değişim genç Tomayan’ı da etkiledi².

Tomayan eğitimini tamamlamak için Avrupa’ya gitmeye karar verdi. Bu dış dünya ile çok fazla bağlantıları olmayan çevre sakinleri arasında duyulmuş bir şey değildi ve arkadaşları onun Batı’ya seyahat etme isteğini büyük şaşkınlıkla karşıladılar. Tomayan sanki bir daha tekrar göremeyecekmış gibi memleketine veda etti ve İsviçre’nin Lozan şehrine gitti. Burada 4 yıldan fazla Protestan bir üniversitede din eğitimi aldı ve aynı üniversitede hoca olarak çalışmaya başladı³. Tomayan burada verdiği derslerde Ermeni kilisesinin manen ölü olduğunu söylüyordu⁴. “*Agathangelos ve V. Yüzyılda Ermeni Kilisesinin Doktrinleri*” başlıklı tezi 1879 yılında Lozan’da basıldı. Ermeni kıyafetleri içinde Fransızca bilgisi çok az ve sürekli bir sözlük taşımak zorunda olarak geldiği Lozan’dan eğitimini tamamlamış ve profesör unvanı almış olarak Merzifon’a döndü. Tomayan doğduğu topraklara Ermeni cemiyetinin bir papaz ve vaizi olarak ve aynı zamanda kurulacak olan Merzifon Anadolu Koleji’nin müşterek idarecisi ve profesörü olarak gelmişti.

1886 yılında İsviçre’yi ziyaret etti ve bu ikinci ziyaretinde davasında kendisine yardımcı olacak Lucy Tomayan ile tanıştı ve evlendi. Lucy, papaz ve yazar olan M. Rossier de Visme’nin kızı idi. Fransa’da Amiens’de doğmuş fakat daha sonra İsviçre’ye gelmişti. Lucy, Karabet ile olan evliliğini şu şekilde anlatıyordu: “*Papaz olarak Lozan’da kutsanmış*

¹ Essex Record Office (ERO), D/DU, 1777/2.

² Adolphe Hoffmann, *A l’Ombre du Croissant: Récit Oriental*, Gen`eve: J.-H. Jehebnor, Libraire-Editeur; Librairie Fischbacher, Paris, 1898, s. 7-8.

³ Hoffmann, s. 8.

⁴ J. Murray Mitchell, *The Religious Condition of Christendom*, Hodder and Stoughton, London, 1880, s. 290.

olan profesör ile karşılaşınca kadar sakin bir ev hayatı yaşıyordum. Daha sonra onunla evlendim ve Anadolu'ya geldim. Amerikalı ve Ermenilerin Merzifon'da kurduğu Anadolu Koleji'nin yakınına yerleştik. Kocam burada hem öğretmenlik yaptı, hem de bölgede vaazlar verdi"⁵.

Karabet Tomayan önce Merzifon Ruhban Okulu'nda dersler vermeye başladı. Okulda Ahlak Felsefesi, İncil dersleri, Hristiyanlığın Delilleri ve Yeni Ahit'ten Tefsir gibi dersleri veriyordu⁶. Misyonerlerin ilk gayeleri güvenilir, kabiliyetli ve kendilerini bu işe adayacak öğretmenler bulmak ve seçmektir. Ve onları kendi özel hizmetleri için özel eğitimler almaya teşvik ediyorlardı. Tomayan da Ermeniler arasında büyük bir etki ve üne sahipti. Bu sebeple kolejde hocalık yapması için seçilmişti⁷. Aynı zamanda profesör unvanı taşıdığı için, Anadolu Koleji'nin ilk açıldığı günden itibaren 1892-1893 yıllarına kadar 100 lira ücret alıyordu⁸. Diğer öğretmenlere kıyasla en yüksek ücret alanlardan biriydi.

Merzifon ve çevresindeki bölgelerde yaşayan Protestan Cemaati'nin çocuklarına yüksek eğitim imkânı sağlamak amacıyla kurulan Anadolu Koleji'nde ders verecek öğretmenleri atama ve ücretlerini belirlemekle yükümlü bir yönetim kurulu, kolej için gerekli fonları sağlamak ve bunlarla yatırım yapmak, harcamaları düzenlemekle görevli mütevelli heyeti ile öğrenci işleri ve kolejin iç işlerinden sorumlu fakülte kurulları bulunuyordu. Kolej'in ilk yönetim kurulunda da Karabet Tomayan, Melcon Altunyan, Hagop Bedrosyan, Jeremiah Altunyan ve Barsam Manisacıyan vardı. Yönetim kurulu başkanı ise Tomayan idi⁹. Hagop Bedrosyan 1893 yılına kadar, Karabet Tomayan 1894 yılına kadar, Melkon Altunyan ise 1895 yılına kadar Merzifon'daki Pontus Protestan Birliği'nin yerli üyeleri olarak atanmışlardı¹⁰.

Bildiri Asma Olayları ve Ankara Mahkemeleri Süreci

Bundan sonra tüm Osmanlı memleketinde, hatta başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yurtdışında da Karabet Tomayan'ın adını duyuran olay meydana geldi. Bu olay 6 Ocak 1893 tarihinde Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki birçok kaza ve karyede aynı anda biri "İslam Vatanperver Komitesi", diğeri "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar"¹¹ imzasıyla hazırlanan bildiri asma olayı idi. Osmanlı hükümeti tarafından

⁵ Florence Balgarnie, "The Troubles in Armenia (Turkey) with the Exiles. Interview with Professor and Madame Thoumaian", *Great Thoughts*, May 1 1895, s. 88-90.

⁶ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Reel 607, No: 629.

⁷ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tank Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 131.

⁸ PABCFM, Reel 607, No: 253-255; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2002, s. 250.

⁹ Alan, s. 201-207.

¹⁰ ERO, D/DU, 1777/16.

¹¹ "İslam Vatanperver Komitesi", diğeri "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar" imzasıyla iki farklı ilan bazı Müslüman hanelerine, cami ve kilise kapılarına, kamu binalarına ve Merzifon Anadolu Koleji'nin duvarlarına yapıştırıldı. "İslam Vatanperver Komitesi" imzası yer alan ilan "Osmanlılar!" diye başlıyor ve şu şekilde devam ediyordu: "İslamiyet'i beğenilmeyen ve mukaddes Osmanlı tahtını kirleten zorba hükümdar Abdülhamit'in son günleri yaklaşmıştır. Haksız yere gasp ettiği saltanatını devam ettirmek için sevgili vatanımızı yıkıp viran eden o gaddarın dökmüş olduğu kanların intikam sedası göklere kadar çıkmıştır. Bu intikamın vakti geldi. Milyonlarca Müslüman'a hükmeden büyük bir devlet sizlere yardıma geliyor." İlan "Cesaretle olun" diyerek sona eriyordu. İkinci ilanda ise "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar" imzası yer alıyordu. Bu ilanda

başlatılan geniş ve kapsamlı bir tahkikat sonucunda kısa süre içinde olay ortaya çıkarıldı. Olayların hemen ardından görgü tanıklarının ihbarları ve bazı Ermenilerin itiraflarıyla durumun ne olduğu anlaşılmaya başladı. Yapılan ilk araştırmalar sonucunda ilanların Ermeniler tarafından dağıtıldığı ve bunun Müslümanlar tarafından yapıldığı izlenimi verilerek tüm bu şehirlerde büyük bir isyan başlatmak istedikleri ortaya çıktı. Bunun üzerine olaylara karıştığı tespit edilen Ermenilerin evlerinde kapsamlı bir arama faaliyeti başlatıldı ve bazı Ermeniler tutuklandı. Bu Ermeniler yaptıklarını pişmanlık ile itiraf ederek bildirimlerin kendilerine Karabet Tomayan tarafından gönderildiğini ve Tomayan'ın Ermeni komitesi mühürüyle mühürlenmiş mektubunu gördüklerini söylemişlerdi¹². Bu suretle olaylara Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinin de adı karışmış oluyordu.

Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon'da kurulmuş olan bir ihtilal komitesinin varlığı kesinleşti. Komite "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*" adını taşıyordu. Merzifon'daki Anadolu Amerikan Koleji'ne bağlı olarak 1887 yılında burada bir şube açmışlar, burası Hınçak teşkilatının batı bürosunu oluşturmuştu. Hınçak batı bürosunun başkanı bu kolejde öğretmen olan Karabet Tomayan, sekreteri ise yine aynı okulda öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan idi¹³. Komitenin merkezi Merzifon, basın, yayım ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni idi. Tomayan "Mize" takma adıyla Kayayan ise "Vahram" olarak teşkilat içinde çalışıyorlardı¹⁴. "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*" maksatlarını gerçekleştirmek amacıyla 25-26-27 Eylül 1892 tarihinde Merzifon'da genel bir meclis toplamıştı. Toplantının açılış konuşmasında Karabet Tomayan, İngiltere'den Gladstone ve Amerika'dan James Bryce ve Yunanistan'dan da ismini hatırlamadığı birinden aktardığı sözler cemiyetin gerçekleştirmek istedikleri ihtilal fikirlerini açıkça ortaya koyuyordu: "*Eğer Ermeniler imtiyaz istiyorlarsa böyle olmaz. Büyük olay çıkarılmalı, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, Müslümanlarla tutuşmalıdırlar. Biz de o vakit işin içine girip bunların isteklerini yerine getirmeye çalışalım*"¹⁵.

Bu çerçevede, Osmanlık postasının yolu kesilmiş, posta sürücüleri, zaptiyelere yönelik saldırılar düzenlenmişti. Ermeni çeteleri Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ile posta sürücüsünü öldürmüşlerdi. Atları, silahları ve paralarını çalmışlardı. Ayrıca, Çorum-Merzifon arasındaki Derbent Karakolu'nu basarak buradaki zaptiyeleri öldürdüler. Panos ve Misak adındaki komite üyeleri tarafından Panos Tuzlası'nın postası

Hindistan'da her derde deva olan bir ilaç bulunduğunu, ilacın insanların gözlerini kulaklarını açtığı belirtiliyordu. Bu ilacın Türkiye'de de kullanılması tavsiye edildiği halde zalim hükümdar Abdülhamit'in bunu engellediği ancak yakında bu ilacı kullanan doktorun Türkiye'ye gelip ilacı dağıtacağı ve kendilerini zorba ve diktatörlerden kurtaracakları yazılıydı. Zeynep İskefiyeli, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2008 s. 28-30.

¹² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, (Y. EE), Defter No: 871, s. 373.

¹³ Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Bellekten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 807; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 464.

¹⁴ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 74/95.

¹⁵ BOA, Y. MTV, 74/77; Y. MTV. 74/94; Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 272/81; Osmanlı Belgelerinde Ermenileri (OBE), c. 11, Belge No: 118.

soyulmuş, Kolcu İzzet'in atını alarak Derevenk'e getirmişlerdi. Maden postası sürücüsü İsmail ile Zaptiye Necip öldürülmüştü. Gülbenk, Panos ve Mihircan isimli üç komiteci İstanbul'dan dönüşlerinde Ankara'da tuttukları bir arabanın sürücüsü olan Köse Hasan'ı Yozgat yolunda boğmuşlar ve bir çukura gömmüşlerdi. Atlarını, saatini ve parasını almışlar, daha sonra atları Tokat'ta satmışlardı¹⁶. Ancak bütün bu olaylar Ermeniler için yeterli değildi. Çünkü Ermeniler bu türden eylemlerin uluslararası alanda ses getirmeyeceğini biliyorlardı. İşte bu sebeple Ermeniler aldıkları bu kararlar çerçevesinde 1893 yılı Ocak ayı başlarında Sivas ve Ankara vilayeti dâhilindeki birçok köy ve kasabayı kapsayan geniş kapsamlı bildiri asma olaylarını başlatmışlardı.

5/6 Ocak gecesi aynı anda birçok şehir ve kasabada gerçekleştirilen bildiri asma olayının ardından başlatılan geniş çaplı inceleme ve araştırmalar sayesinde olayların Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti tarafından planlandığı, bu cemiyetin başında ise Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın bulunduğunu ortaya çıkardı. Bildiriler kolejde yer alan bir taş matbaada basılarak cemiyet üyelerine dağıtılmıştı. Elde edilen belge ve bilgilerden kolejin büyük bir askerî kışla gibi ruhsatsız faaliyet gösterdiği ve Amerikalı misyonerlerin idaresinde uzun zamandan beri Ermenilere kışkırtıcı türden birtakım bilgilerin öğretildiği öğrenilmişti. Bunun üzerine Tomayan 28 Ocak günü, Kayayan da iki gün sonra tutuklandı¹⁷. Osmanlı vatandaşı olan, Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni Tomayan ve Kayayan'ın tutuklanma sebepleri ise Merzifon'da ve çevresinde Ermeni halkını, Anadolu Koleji'nde bulunan matbaada bastıkları ilanlar yoluyla isyana teşvik etmeleri olarak açıklandı. Bildirilerin okul öğretmenleri tarafından Anadolu Koleji'ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinde basıldığı ve çevre yerleşim yerlerindeki komite elemanlarına gönderildiği ve olayların içinde bir numaralı adam olarak çalıştıkları tespit edilmişti¹⁸. Merzifon Anadolu Koleji'nde basılmış ve ele geçirilmiş olan bir şarkı metni incelendiğinde, yazı Ermenice olmasına rağmen bildirilerle aynı alette basılmış olduğu anlaşılmıştı. Okulda skolastil olarak tabir edilen bu baskı makinesinin mevcut olduğu ve tutuklanan Tomayan'ın evrakları arasından çıkan Osmanlıca programın yazısı ve baskısının da bunlarla tamamen örtüştüğü tespit edildi. Böylece Osmanlı hükûmetine göre Merzifon ve çevresinde hükûmet binalarına, cami ve kilise kapılarına yapıştırılan bildirilerin kolej öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan tarafından okulun matbaasında basıldığı ispatlanıyordu. Sivas Valisi Halil Paşa 3 Şubat tarihli şifreli telgrafında sadarete "*bildirileri dağıtılmalarından dolayı tutuklananların şahitlikleri ve öğretmenlerin de olayı kabul etmeleri ile olay meydana çıkarılmıştır*" diye bildiriyordu¹⁹. Osmanlı Hükûmeti, Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan ve Osmanlı vatandaşı olan bu iki Ermeni hakkındaki delillerin yeterli olduğuna inanıyordu. Ancak olayların seyri hiç de beklenen gibi olmayacaktı. Kolej müdürünün iki Ermeni öğretmeni himaye etmek için başlattığı çalışmalar kısa sürede büyük devletlerin himayesine dönüşecekti.

¹⁶ Haluk Selvi, "Yozgat'ta Ermeni Olayları 1890-1892", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s. 185; Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, 1989: XXVI.

¹⁷ United States of America, National Archives, (USA, NA): M46, reel 54, No:37.

¹⁸ BOA, Y. A. HUS, 269/36; Y. A. HUS, 269/100.

¹⁹ BOA, Y. EE. 871, s. 375; Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dâhiliye (Y. PRK. DH), 5/83, lef. 13..

Merzifon ve çevresindeki olaylardan dolayı tutuklanan Ermeniler ve bunlar arasında bulunan iki Anadolu Koleji öğretmeninın davası birleştirilerek ve bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara Mahkemesi'nde görülmeye başlandı. 59 sanık, devletin iç güvenliğini bozmak ve devlete bağlı vatandaşları kandırmak, saltanat aleyhine isyana davet etmek bu suretle Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devlet idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükümet teşkil etmek iddiasıyla mahkeme huzuruna çıkarılıyorlardı. Bunların arasında Karabet Tomayan da vardı. Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin de ilgiyle takip ettiği Ankara İstinaf Mahkemesi'nin komisyonu 5 üyeden oluşuyordu. Mahkeme Başkanı Hüseyin Hüsnü, üyeler ise Tevfik, Ali, Onik ve Yorgi idi. Başkan ve iki yardımcısı Türk, üyelerden biri Katolik Ermeni, diğeri ise Rum'du. İstinaf Savcısı Mehmet Arif, zabıt kâtibi ise Kamis idi. Mahkemede duruşmalar aleni olarak yapılacaktı²⁰. Sanıkları savunma görevini toplam 9 avukat üstleniyordu. Tomayan ile Kayayan kendilerine Kevork Avakıyan'ı, avukat olarak seçmişlerdi.

Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumunda gerçekleştirilen sorgulamalarda sanıklar daha önce verdikleri yazılı ifadelerinde olduğu gibi mahkeme huzurunda da aynı ifadeleri tekrar etmişlerdi. Cemiyete nasıl üye olduklarını ve yaptıkları faaliyetleri anlatmışlardı. Ancak bundan sonraki oturumlarda sanıkların büyük bir çoğunluğu daha önceki ifadelerini yalanlayarak, olaylar hakkında hiçbir şey bilmediklerini iddia etmeye başladılar. Tomayan da mahkemede kendisi hakkında yapılan tüm suçlamaları reddetti.

Ancak Başsavcı Mehmet Arif Bey tarafından mahkemeye sunulan delillerin pek çoğu sanıkların aleyhine idi. Deliller arasında, Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti ve subelerine ait nizamnameler, üyelerin kayıtlarının tutulduğu isim ve kasa defterleri, toplantı tutanakları, mektuplar, dağıtılan pankart ve bildirimler, Hınçak gazeteleri ve daha başka pek çok yazılı belge ve dokümanlar bulunuyordu. Yazılı belgelerin dışında çeşitli silahlar, cemiyete ait mühürler, fotoğraflar da mahkemeye sunulan deliller arasında idi. Deliller, Osmanlı Devleti ve hükümeti aleyhine kurulmuş olan bir cemiyetin varlığını, teşkilat yapısını ve faaliyetlerini gözler önüne sermesi bakımından da önemliydi. Buna rağmen Osmanlı hükümeti delillerin yetersiz olduğu iddialarına maruz kalmaktan kurtulamayacaktı.

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin kararları son oturumu olan 10. oturumda, 12 Haziran 1893 Pazartesi günü verildi. Buna göre sanıklardan 17 kişi idama, 6 kişi 15'er yıl kalebentliğe, 8 kişi 10'ar yıl kalebentliğe ve 10 kişi ise 7'şer yıl kalebentliğe mahkûm edildiler. Ankara'ya sevk edilen tutukluların mahkemesinde 14 kişi beraat etmiş, geri kalan 42 kişi ise mahkûm olmuştu, Merzifon Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni de idama mahkûm edilenler arasındaydı²¹.

Ankara Mahkemesi'nin aldığı kararlar duyulur duyulmaz İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermenileri kurtarmak için büyük bir kampanya başlatıldı. Bir yandan İngiltere Avam Kamarası üyelerinden bazıları tarafından İngiltere, Amerika ve Almanya Büyükelçilikleri ile Osmanlı Dışişleri'ne müracaatlar yapılıyor, diğer taraftan konu İngiltere Parlamentosu'nda sorulan sorularla gündeme taşınıyordu. İngiliz hükümet yetkilileri Ankara Mahkemesi'nde verilen kararların haksız ve adaletsiz olduğunu iddia

²⁰ OBE, c. 12, Belge No: 175.

²¹ *Ceride-i Mehakim*, No: 731, 1309: 10821-10826; Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y. PRK. UM), 27/35, s. 182-184.

ediyorlardı. Onların bu açıklamalarından cesaret alan İngiliz gazetelerinin önemli bir bölümü mahkeme kararlarının iptali için yürütülen bu kampanya yararına, Osmanlı hükûmeti ve Türkler aleyhine yazılar yayınlıyordu. İngiltere'deki önemli Hristiyan cemaatler ve dini cemiyetler, Hristiyan Ermenilerin kurtarılması için adeta seferber edilmişlerdi. Çok yönlü yürütülen bu kampanya için çalışanların tek isteği mahkûm edilen Ermenilerin serbest bırakılmaları idi. Mahkeme kararlarının ilan edilmesinden itibaren basın yayın organları aracılığıyla başlatılan itirazlar, düzenlenen mitinglerle devam etti. Ermeni cemiyetleri ile onları destekleyen Hristiyan cemaatler ve misyoner teşkilatları gerek basın, gerekse düzenledikleri miting ve toplantılar sayesinde İngiltere kamuoyunda büyük bir tepkinin oluşmasını sağlamışlardı.

Osmanlı hükûmeti ve saltanatı aleyhine cemiyet kurup, isyan ve ihtilal çıkarmak suçundan Ankara Mahkemesi'nin aldığı karar ile idam cezasına çarptırılan Ermeniler, İngiltere kamuoyuna sırf Hristiyan oldukları için sahte delillerle ve yalancı şahitlerle öldürülmek istenen masumlar olarak lanse edilmişti. Ankara Mahkemesi kararlarının Hristiyanlara yapılan dini bir baskı olduğu fikri işlenmişti.

Gelinen bu nokta Osmanlı hükûmetini de rahatsız ediyordu. Mahkeme kararlarını olduğu gibi kabul etse, hem İngiltere ile olan münasebetini olumsuz yönde etkileyecek, hem de Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından baskı altında tutuldukları iddialarıyla uluslararası alanda zora sokulacaktı. Diğer taraftan İngiltere'nin isteğini kabul edip, siyasi suçlardan dolayı mahkûm olanlar için af ilan etse, ihtilalci ve bozguncu Ermeniler bunu fırsat bilerek faaliyetlerini hızlandıracakları gibi Müslüman halk arasında da rahatsızlıklar başlayacaktı. Osmanlı hükûmeti bunları düşünürken, İngiliz hükûmetinin bu konudaki müdahalesi sert oldu. İngiltere'yi ziyarete gelen Mısır hidivini uğurlamak için iki İngiliz savaş gemisini hidiv ile birlikte gönderme kararı aldı.

İngiltere Hükûmeti'nin bu istek ve teklifleri, devletler hukukuna tamamen aykırı idi. Ancak bu dönemde yabancı devletlerin taleplerinin yerine getirilmesini diplomatik yollarla temin edemediklerinde Osmanlı sularına savaş gemisi göndermeleri uygulamaktan çekinmedikleri bir metottu. Osmanlı hükûmeti ise bu baskılar dayanamayarak bir açıklama yaptı. Açıklamada İngiltere Hükûmeti'ni ve İngiliz kamuoyunu kırmamak için ancak diğerlerine örnek olmaması, bir istisna sayılması ve hür ve bağımsız Osmanlı Devleti'nin hukukuna sonradan müdahale edilmemesi şartıyla Tomayan ve Kayayan isimli iki suçlunun bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına sürülmelerine Padişah tarafından izin verildiği duyuruluyordu. Tomayan ve Kayayan, İstanbul'a getirilerek ilk hareket edecek vapur ile Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılacaklardı.

Karabet Tomayan'ın İngiltere'deki Faaliyetleri

Tomayan Londra'ya geldiğinde kendisini tren istasyonunda büyük bir kalabalık çiçeklerle karşılamıştı. Ancak ne yapacağını henüz kendisi de bilmiyordu, "*Yapılacak çok işler var önümüzde, düşünecek çok noktalar var. Bakalım Merzifon'dan sürülen ne yapar?*" diyordu²². Merzifon Ermeni Protestan Cemaati üyelerine hitaben yazdığı bir başka

²² Karabet Tomayan, Merzifon'daki Anadolu Koleji Müdürü Edward Riggs'e gönderdiği ve Merzifon Ermeni Protestan Kilisesi cemaatine hitaben yazdığı bir mektubunda, hastane ile ilgili talimatlar veriyordu. Özellikle hastanenin parası ile ilgili sıkı tembihlerde bulunuyor, paranın emin bir yerde, bir kasada senet olarak saklanmasını

mektubunda ise, idam cezasından kurtulmuş olmalarını yeniden dünyaya gelmek olarak tarif ediyordu.

Karabet Tomayan bu ikinci hayatında “idam cezasından kurtulan Hristiyan Ermeni” unvanıyla çoğunlukla dini cemaatler tarafından organize edilen ve İngiltere’nin çeşitli şehirlerinde gerçekleştirilen toplantı ve mitinglerde yer aldı. İngiltere sokakları adeta Tomayan’ın yapacağı konferansların ilanlarıyla doluydu. Bu toplantılarda Lucy Tomayan da nutuklar atmayı ihmal etmiyordu. Adeta bu yolu kendilerine meslek edinmişlerdi. Bu toplantılarda yaptıkları konuşmalar Osmanlı hükümeti ve padişahın aleyhine idi. Osmanlı Devleti’nin Hristiyan Ermenilere baskı ve zulüm yaptığı, yerel yöneticilerin Ermenilere ne kadar zulüm ederlerse o kadar taltif edildikleri, Ermenilerin çeşitli bahanelerle tutuklanıp hapishanelerde işkence gördükleri gibi birtakım iddiaları gündeme taşıyorlardı²³. Gazetelere verdiği röportajlarda “*Türkler, meydana gelen olayların reisleri olduğumuzu söylüyorlar. O halde mademki reisler serbest bırakıldı, ötekiler de serbest bırakılmalıdır*” diyordu²⁴.

Daha sonraki yıllarda Tomayan, İngiltere’deki faaliyetlerini bırakıp Almanya’ya gitti. Burada Protestan öğretmenler ve ruhbanların desteği ile Anadolu’da meydana gelen olaylarda zarar gören Ermenilere yardım toplamak amacıyla bir dernek kurdular. Tomayan verdiği konferanslarda yine Osmanlı hükümeti aleyhine konuşmalar yapmaya devam ediyordu. Osmanlı Devleti tarafından da sıkı bir şekilde takip edilen bu faaliyetleri Alman yetkililerle görüşülerek engellenmeye çalışılmıştı. Bu suretle Berlin’de konferans ve toplantı düzenlemesi yasaklanan Tomayan, Belçika’ya geçti. Belçika’da Protestan ve Katolik üst düzey memurlar sayesinde bir komite kurdu. Fakat bu faaliyetleri de Osmanlı Devleti’nin Belçika Sefareti’ne uyarıda bulanması ile engellendi. Karabet Tomayan İngiltere’de yaşamış olduğu halde hiçbir zaman İngiliz vatandaşlığına geçmedi. İngiltere, Chigwell’de yetim Ermeni çocukları için bir okul kurdu ve buranın yönetimini üstlendi²⁵.

istiyordu. “*Hocaya, papaza, ruhanilerden kimseye beş para vermeyiniz*” diyerek, asla kimseye ödünç para verilmemesi gerektiğini söylüyordu. Tutuklandığı andan itibaren hastaneye kaç hasta geldi, ne kadar süre kaldı, ne kadar ilaç harcandı, yemek ve maaşlara ne kadar verildi, hangi milletten ne kadar hasta gelip gittiye bunların kaydedilmesini istiyordu. Hükümetin hastaneye ve onunla ilgili olan herkese şüpheyle baktığını belirtiyor, “*Ölmüş eşek kurttan korkmaz*” diyerek hiçbir korkusu olmadığını ifade ediyordu. (BOA, Y. PRK. UM, 28/60).

²³ İşkence iddiaları en çok Ankara Valisi Abidin Paşa’yı şaşırttı. Mahkeme safahatı sırasında yabancı konsolosların, Ermeni murahhasa ve vekillerinin, hatta birtakım misyonerlerin mahkûm Ermenilerle gelip gördüklerini ancak o dönemde böyle bir iddia ortaya atmadıklarını bildiriyordu (BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 2781/3, lef. 180). Vali Abidin Paşa, 6 ay önce meydana gelen olaylarla ilgili iddiaların şimdi ortaya atılmasının manidar olduğunu söylüyordu. Bildiri asma olaylarının ardından tahkikat başlatıldığı sırada Ermenilerden bazılarının kendiliğinden gelerek itiraflarda bulduklarını, bunların itirafları sonucunda asıl elebaşı konumunda bulunan kişilerin yakalandığını anlatıyordu. Ayrıca yapılan aramalar sırasında pek çok evrak, eşya ve delil ele geçirilmişti. Bu itiraflarda bulunanların ifadelerinin gerçek olmayıp gördükleri işkence sonucu söylemiş olduklarını iddia eden yayınlarda Ermeni komitelerinin ve dostlarının iftiralı olduğunu gün gibi aşikâr olduğunu söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2781/3, lef. 179). Ayrıca Ankara Valisi Abidin Paşa, 23 Ağustos tarihli yazısında Ankara hapishanelerini her gün kontrol etmiş olan üç doktorun raporlarını gönderiyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/132).

²⁴ BOA, Y. A. HUS, 279/61, HR. SYS, 2825/79

²⁵ Isabel Kaprielian Churchill, *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, McGill-Quenn’s Pres, Canada, 2005, s. 40-41.

1911 yılında Londra Üniversitesi tarafından düzenlenen uluslararası bir kongrede karşılaştığı Rıza Tevfik ile samimi bir şekilde tokalaşan Tomayan, Adem ile Havva'dan bir mektup aldığını söyledi. Mektuplarında Adem ile Havva'nın barış için yalvardıklarını, mektuplarında savaş ve top seslerinden mezarlarında rahat uyuyamadıklarını yazdıklarını belirtiyordu²⁶.

Tomayan İngiltere ve Avrupa'daki tüm bu faaliyetlerine rağmen Osmanlı Devleti'ne yeniden dönme ümidini hiç kaybetmemişti. Bunun en önemli delili ise 1914 seçimlerinden Kayseri milletvekili olarak aday gösterilmesi ve seçilmesi idi. Yine aynı tarihlerde Londra'da Puzantiyon gazetesinde yer alan ve daha sonra Tanin gazetesinde de neşredilen bir makalesinde Ermenilerin yaşadığı şehirlerde yapılacak ıslahatlarla ilgili olarak son derece olumlu ifadeler kullanmıştır. Tomayan aradan geçen seneler içinde adeta bir özeleştirici yapmaktadır. Ermeni meselesini çıkaranların Ermeniler olmadığını, birçok meselede olduğu gibi bunun da Avrupalı devletlerin parlamentoları tarafından ortaya atıldığını söylemektedir. Tomayan bu yazıyı yazmaktaki amacını ise doğuda bulunan Ermenileri ihtiyatlı olmaya davet etmek olarak açıklamaktadır²⁷.

Karabet Tomayan'ın Nasihatleri

1914 yılı başında Karabet Tomayan'ın yazıları Tanin gazetesinde yer aldı. Bunlardan ilki Profesör Tomayan'ın Londra'dan Ermeni Gazetesi Puzantiyon'a gönderdiği bir mektuptu. Tanin Gazetesi bu mektubu 19 Ocak'ta **“Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi”** başlığı ile sayfalarına taşımıştı²⁸. Bu yazısının üzerinden bir ay geçmeden Karabet Tomayan bu kez Tanin gazetesine 5 Şubat 1914 tarihinde bir başka mektup aynı zamanda Türk ve Ermenilere bir teklif gönderdi. Tanin gazetesi bu mektubu 15 Şubat 1914 tarihinde **“Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi”** ismiyle başmakale olarak yayımladı²⁹. Karabet Tomayan'ın bu dönemde gazetelerde yer alan bir başka mektubu yine önce Puzantiyon gazetesinde yayımlanmış, daha sonra tercüme edilerek Tanin gazetesinde neşrolunmuştu. **“Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat”** başlığı³⁰ ile yer verilen bu mektubunda Tomayan Patrikhaneyi ve Ermeni toplumunun ileri gelenlerini takip ettikleri politikadan dolayı eleştiriyordu.

II. Abdülhamid zamanında Ermeni komitelerine katılmak suçuyla itham edilen ve Ankara Mahkemeleri sonucunda idama mahkûm edildiği halde İngiltere'nin müdahalesi ile bu cezadan kurtulan ve o zamandan beri İngiltere'de yaşayan Profesör Karabet Tomayan Londra'dan Puzantiyon gazetesine Ermenilerle meskûn vilayetlerin ıslahına dair bir mektup göndermişti. Bu makale gazetede başmakale olarak yayımlandı. Sözleri Ermeniler arasında pek kıymetli olan Tomayan'ın milli hisler ile yazdığı bu makalenin önemine binaen tercümesi **“Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi”** başlığı ile 19 Ocak 1914 tarihinde

²⁶ “Letter From Adam”, *Daily Herald*, 5 September 1911, s. 5.

²⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnautluk, Ermenistan ile Suriye'nin Elden Çıkışı: Türkiye'nin Çöküşü*, Yay. Haz., Yılmaz Daşcıoğlu, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 141-142

²⁸ “Ermeni Aliminin Mühim Bir Makalesi”, *Tanin*, 19 Ocak 1914, s. 3.

²⁹ “Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi”, *Tanin*, 15 Şubat 1914, s. 1.

³⁰ “Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat”, *Tanin*, 21 Şubat 1914, s. 1.

Tanın gazetesinde yayımlanmıştı. Tomayan bu yazısına Ermeni milletine dair bir eleştiri ile başlıyordu. Türkiye’de yaşayan Hristiyan milletler arasında Ermenilerle Rumlar birbirlerine benzeyen iki millet gibi görünseler de aralarında büyük bir fark olduğunu vurguluyordu. Rumların az çok medeni terbiyeye sahip oldukları halde Ermenilerin bilakis bu meziyetten mahrum bulduklarını ve birçok defa bu noksanlarının izlerini gördüklerini yazıyordu. Meşrutiyet ilan olunduğu sırada Ermenilerin her şey birden bire düzeldiği zannıyla son derece mutlu olduklarını ancak Rumların yeni idareyi ihtiyatla karşılayarak gereksiz gösterilerden kaçındıklarını söylüyordu.

Tomayan Ermenilerin bu tutumunu eleştirmeye devam ederek Sultan Hamid zamanında Ermeni olayları sonrasında yabancı devletlerin sefirleri tarafından Ermeni ıslahatına dair teklif olunan Mayıs Projesi imzalandığında da Ermenilerin aynı hatayı yaptıklarını söylüyordu. Ermeniler imza ile icraat arasındaki zamanı dikkate almaksızın her tarafın hatta Türk komşularının hiddetini tahrik edecek kadar aşırıya kaçan gösterilerde bulduklarını hatırlatıyordu.

Tomayan Türkiye Ermenilerinin şimdi nasıl davranmaları gerektiğine dair nasihatlerini sıralamaya başlıyordu. Ermeni Meselesi’ni çıkaranların Ermeniler olmadığını, Türkiye’nin siyasi hayatına bağlı birçok diğer meselede olduğu gibi bu meselenin de süfera meclislerinin masalarında ortaya atıldığını vurguluyordu. Islahat meselesinde de Türkiye’deki Ermenilerin zerre kadar müdahalesi olmadığını Eçmiyazın Ermeni Katogikosuyla Rusya’nın tabiiyetinde bulunan Ermenilerin Rus hükümetine müracaat ederek kendi millettaşlarının ıslahı için çalışmasını istihram ettiklerini söylüyordu. Bu müracaat üzerine Bogos Nubar Paşa’nın murahhas tayin edildiğini ve ıslahat meselesi hakkındaki düşünceleri Avrupa devletlerine ulaştırmaya memur edildiğini söyleyerek güya bunda Türkiye Ermenilerinin yaptığı ve yapacağı hiçbir şey olmadığını söylüyordu. Türkiye Ermenilerinin kendi parlamentolarını, kendi hükümetlerini bırakıp da Avrupa devletlerinin kapılarını çalamayacakları gibi dertlerine bir çare bulmak için diğerlerinin gayretlerine de engel olamayacaklarını anlatıyordu. Türkiye’deki Ermenilerin bir kıtlık veya yangın sonrasında Rusya veya Avrupalılar tarafından yapılan yardımları reddedemeyecekleri gibi Katogikos tarafından yapılan bir teşebbüsü de engellemeyeceklerini iddia ediyordu. Islahata memleketin muhtaç olduğunu Türkiye Hükümeti’nin nazır ve memurları ile Türk gazetelerinin bile alenen itiraf ettiklerini belirtiyordu.

Gerek Türkiye’deki Ermenilerin, gerekse Avrupa ve Amerika’da bulunan Ermenilerin Meşrutiyet-i Osmaniye’ye karşı besledikleri sadakat saikasıyla meselenin en başından beri ümit ederek ve ihtiyatla beklediklerini söyleyen Tomayan, çeşitli memleketlerde Ermeni dostu Avrupalılar tarafından müracaatlara Ermenilerin katılan iştirak etmediklerini iddia ediyordu. Son zamanlarda çeşitli memleketlere mensup Ermeni dostlarının Paris’te düzenledikleri konferansta bir tane bile Ermeni yoktu. Onların devletlere sundukları karamemelerin imzalarında da hiçbir Ermeni ismi bulunmuyordu. Sadece Bogos Nubar Paşa’nın isminin görüldüğünü söyleyen Tomayan, onun da Katogikosun Türkiye’deki Ermeniler hakkında fikirlerini anlamak üzere özellikle davet edildiğini bildiriyordu. 1895 yılında yabancı devletlerin elçileri tarafından düzenlenen Mayıs Projesi zamanında Avrupa ve Amerika’daki Ermenilerin her yerde mitingler tertip ederek alınan kararları Osmanlı Dışişlerine kabul ettirmeye çalıştıklarını anlatan Tomayan

şimdi Ermenilerin bu yolda hiçbir teşebbüste bulunmadıklarını söylüyordu. İngiltere'de bir miting bile düzenlenmediği gibi Fransa'da da bir iki edebi toplantıdan başka hiçbir siyasi toplantı düzenlenmişti.

Tomayan'a göre bu durum Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatten başka bir his beslemediklerini ispat eder. Bir çocuk kendi derdini babasına söylediği gibi Türk Ermenileri de kendi dertlerini hükümetlerine arz etmelidirler. Tomayan bu babanın şimdiye kadar Ermenilerin bu dertlerine karşı birçok şey vaat etmesine karşı büyük bir iş yapmadığını iddia etmektedir. Ancak belirtilen dertlerin mevcut olduğunu itiraf etmesi ve bu dertlere deva bulmak üzere bugün hala Avrupa devletleriyle müzakerelerde bulunmasının teselli edici olduğunu söyler. Bu müzakerelerin Osmanlı Devleti'nin haysiyetine zarar verici nitelikte olmaması ve Ermeniler için de istenilen neticeye ulaşılmasının tek arzusu olduğunu vurgular. *"İşte bugünkü Ermeni ıslahatı meselesine karşı bizim takip ettiğimiz ve edeceğimiz en meşru ve en namuslu hareket tarzı bundan ibarettir"* diyen Karabet Tomayan, bu yeni ıslahatların gerçekleşebilmesi için yaygaracılıktan vazgeçilip eski çocuklukları tekrar etmemek gerektiğini söyler ve şöyle devam eder: *"Bu yeni ıslahat bir Ermeni ıslahatı değil, bir Osmanlı idari ıslahatıdır. Şimdiye kadar o nam ile söylenmesi bunun yalnız Ermeniler tarafından istenilmesinden dolayıdır. Zaten Ermeniler ıslahatı yalnız kendileri için değil bütün vatandaşları için talep etmişlerdir. İşte İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu'da takip edeceği hareket tarzının doğru anlaşılması gerekir."*

Tomayan daha sonra Ermenilerin serinkanlılıkla hareket etmelerini ve öteki milletlerden başka bir şey kazanmadıklarını bilmeleri hususundaki tavsiyelerini tekrar etmektedir. *"Ermeniler serinkanlılık ile hareket etmeye mecburdurlar. Ashında zararlı olmayan birtakım sözler ve hareketler vardır ki buhran zamanlarında onlardan tehlikeli neticeler ortaya çıkar. Adana olaylarında Ermenilerin hiçbir suçu olmadığı o zaman hükümetçe yapılan incelemelerde anlaşılmıştır. Fakat olaylardan önce oradaki Ermenilerden bazılarının uslu ve ihtiyatla davrandığını hiç kimse iddia edemez. Bu facia hakkındaki bütün yayınları okuyarak şu kanaati edindim ki Ermeniler daha ziyade uslu ciddi bir hareket tarzı takip etmiş olsalardı ya olayların önü alınır veyahut o derece büyümesi önlenbilirdi."* Ermeni harflerinin icadının 1500. Yıldönümünü kutlamak amacıyla Adapazarı'nda Ermeniler tarafından yapılan gösteriler sırasında olaylar çıkmasını da eleştiren Tomayan, *"Edebiyat adıyla icra olunan bir şenlikte revolverle sokağa çıkmanın lüzumu olmadığını herkes takdir eder"* der.

Karabet Tomayan bundan sonra da Ermeni millettaşlarına nasihatlerine devam eder: *"Bu satırları yazmadan maksadım her tarafta bulunan Ermeni millettaşlarını ihtiyata davet etmektir. Allah aşkına, millet aşkına biraz serinkanlı olunuz. Biraz ciddiyetle hareket ediniz. Etrafınızda bulunan çeşitli unsurların zihinlerini kurcalayıp ve onların şüphelerini tahrik etmeyiniz. Böbürlenmek ve gösterişlerden uzak durunuz. Bunları bilhassa gençlere tavsiye ediyorum. Gençliklerinin hatırası için biraz ciddiyetle hareket etsinler. Birkaç dirhem dirayet ve tedbir, birkaç okka eyvah ve pişmanlıktan iyidir. Cesaretleri varsa marifetlerini hücumu maruz kaldıkları veyahut sevdiklerinin hayat ve namusunun tehlikede bulunduğu zamanlarda göstersizler, sözle iş görülür zannetmesinler."*

Yapılacak olan ıslahatların Ermenileri Türkiye'den başka bir ülkeye taşımayacağını vurgulayan Tomayan makalesine nasihatleriyle sürdürüyordu: *"Mukadderatımız Türk ve Kürtlerle bağlıdır. Onlarla birlikte oturup kalkacak, onlarla birlikte yaşayacağız."*

Binaenaleyh onların ihtisas ve ahlakını, batıl fikir ve şüphelerini bile dikkate almamız. Etrafımızda bulunan unsurları aydınlanma ve yükselmesine hizmet etmek vazifesi ile mükellefiz. Bu vazifeyi de ancak yumuşaklık ve iyi münasebet ile ifa edebiliriz. Ya bu vazifeyi bu şekilde yapacağız veyahut yanlış aksi hareketimizin belasını çekeriz.”

Tomayan, Ermeni gazetelerine de aynı hususları tavsiye ettiklerini söylüyordu. Boşboğazlığın kötü bir şey olduğunu, bazı zamanlarda pek çok söz söylemek yerine susmanın tercih edilmesi gerektiğini vurguluyor, “Söz gümüş ise sükût altındır” diyordu. Mektubun sonunda Karabet Tomayan Ermenilerin durumlarının düzeltilmesi için gerekli çalışmaları meşrutiyet hükümetinden beklediklerini, vazifelerinin tedbirli bir şekilde hareket etmek olduğunu vurguluyordu. Böyle buhranlı zamanlarda sözle veya hareketle hiçbir suretle galeyana, şüphe ve hasede sebebiyet vermemeleri gerektiğini belirten Tomayan Türk ve Kürt komşularıyla beraber yaşamaya mecbur oldukları, kaderlerinin birbirlerine bağlı olduğu düşüncesini yineliyordu. “*Biraz da onların fikirlerini dikkate almak ve iyi münasebetlerle onlardan kaynaklanan mazeretleri defetmenin çarelerini aramamız. Gerek onlara ve gerek bize faydası dokunacak hareket tarzı bundan ibarettir*” diyerek mektubunu tamamlıyordu.

Bu makalenin üzerinden bir ay geçmeden Tanin gazetesi 15 Şubat 1914 tarihinde “**Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan’ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi**” isimli bir başka yazıyı hem de birinci sayfa olarak yayımlıyordu. Yazının başında yer alan açıklamada “*bu temiz yürekli insandan dünkü posta ile bir mektup aldıkları, ihtiva ettiği şeylerin birçoğunda haklı olduğunu bildikleri için aynen yayınladıkları*” belirtilmişti.

Karabet Tomayan mektubuna “*son zamanlarda gazetelerde Anadolu hakkında o kadar tafsilatlı bilgiler veriliyor ki Anadolu yaşayanların çoğunun bunlardan haberdar olmadığını*” söyleyerek başlıyordu. “*Üzerinde yaşadığımız topraktan, çiğnediğimiz madenlerden, gördüğümüz bitkilerden ve hatta üzerinde yaşadığımız harabelerin yüksek sesle hikâye ettikleri büyük medeniyetlerin ve devletlerin tarihlerinden ve bu tarihlerin bize gösterdiği nasihatlerden büsbütün habersiz*” diyordu. Aynı bunun gibi Anadolu’nun iki eski halkı Türkler ile Ermenilerin de asırlardan beri birbirlerinin yanında yaşadıkları halde birbirlerinden habersiz olduklarını söylüyordu. Birbirlerinin tarihini, hallerini, emel ve arzularını hatta nüfuslarını bile bilmediklerini iddia eden Tomayan, Anadolu’nun medeniyetçe geri kalmasının sebeplerinden biri olarak bu iki kavmin birbirlerine bu kadar lakayt bulunmalarını gösteriyordu. Bu yüzden iki cemaatin birbiri hakkında yanlış mütalaalara, batıl fikirlere sahip olmasının garip sayılmaması gerektiğini söylüyor; “*Türk ü Ermeni’ye Ermeni’yi Türk’e cidden tanıttırınız!*” diyordu. “*Böyle yapınca az bir zaman sonra göreceksiniz ki soğukluklar ortadan kalkacak, birbirlerini ayıran mesafe kılacak, batıl fikirler mahvolacak ve bir gün gelecek ki bu iki kavim birbirini cidden sevecekler.*” Aslında bu iki cemaatin birbiri aleyhinde bulunmaları için hiçbir sebep olmadığını, aksine birbirini tamamlayacak pek çok sebep olduğunu, her birinin kendisine mahsus maharetleri bulunduğunu anlatıyordu. Türklerin özellikle hükümet dairelerinde, ordu ve donanmada, Ermenilerin ise ticaret ve zanaatla meşgul olduklarını ve aralarında menfaatlerine aykırı hiçbir şeyin olmadığını belirten Tomayan İngilizlerle Almanları örnek gösteriyordu. İngiliz ve Almanların her ne kadar aslen bir iseler de siyasi ve iktisadi birçok sebepten dolayı aralarındaki soğukluğun düşmanlığa kadar vardığını anlatan Tomayan iki millet arasında “İngiliz ve Alman Dostluğu” isminde bir cemiyet kurulduğunu, bu cemiyetin yayınlar

yaparak, karşılıklı ziyaretler tertip ederek iki tarafı birbirine tanıttırmaya ve yaklaştırmaya gayret ettiklerini söylüyordu. Bunun özel bir cemiyet olduğunu hükümetlerle hiçbir alakası bulunmadığını vurguluyordu. Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkinin böyle olmadığını beyan ediyor fakat iki millet arasında böyle bir cemiyet kurulmasını teklif ediyordu.

Mektubunda devamla *“Artık yeter! Türkiye’de her şey hükümetten beklenilmesin”* diyen Tomayan, böyle mühim meseleleri halkın kendisinin ele alması vaktinin gelip geçtiğini söylüyordu. Artık hükümetin böyle meselelere karışmasının doğru olmadığını, zira hükümetten gelen her şeyin emir olarak telakki olunup insanların çok defa bundan şüphe ettiklerini belirtiyordu. Tomayan bundan sonra düşüncelerini daha açık ifade edebilmek için bir örnek veriyordu. Buna göre, Türkler arasındaki yanlış mütalaaaya göre Ermeniler pek de halis bir kavim değildi, Türkiye’den ayrılmak isterler ve artık eski millet-i sadıka değillerdi. Diğer taraftan Ermeniler de Türklere anlatmakla kendi şikâyetlerine çare bulamayacakları kanaatine kapılmışlar ve vaat edilen ıslahatların uygulanmayacağını düşünüyorlardı. İşte her iki tarafta var olan bu yanlış fikirler ortadan kaldırılmadıkça hakiki dostluğun tesis edilemezdi. Karabet Tomayan kurulmasını teklif ettiği bu cemiyet sayesinde bu dostluğun ve itimadın kurulacağına inanıyordu. *“Şu büyük vatan da bu iki milleti yekdiğerine tanıtmak ve itimat ve muhabbet hislerini takviye etmek arzusunda bulunan birkaç vatanperver yok mu? Şüphe yok ki var ve zannolunduğundan fazla var. Elimizi kolumuzu bağlayıp çocuk gibi her şeyi daha ne vakte kadar hükümetten bekleyeceğiz? Artık Doğu’nun şu mehun hastalığına da bir çare bulalım. Cenab-ı Hak kavimler arasında sulh ve muhabbetin bekası için çalışan bu gibi müesseseleri özellikle sadıklar ve peygamberler vatani olan yeni Türkiye’de mübareklemiş ve yine mübarekler.”*

Karabet Tomayan’ın bu dönemde gazetelerde yer alan bir başka mektubu yine önce Puzantiyon gazetesinde yayımlanmış, daha sonra tercüme edilerek 21 Şubat 1914 tarihinde Tanin gazetesinde neşrolunmuştu. **“Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat”** başlığı ile yer verilen bu mektubunda Tomayan Patrikhaneyi ve Ermeni toplumunun ileri gelenlerini takip ettikleri politikadan dolayı eleştiriyordu. Seçimlerin yapılmaya başlandığı bu zamana kadara Ermenilerin izleyecekleri politikanın hala belli olmamasına kızılıyordu. Tomayan aylardan beri Osmanlı Parlamentosu seçimleri hakkında yazılar yazıldığını, önceki seçimler esnasında görülen düzensizlik yerine muntazam bir seçim gerçekleştirmenin zamanı geldiğini söylüyordu. Bu suretle ıslahata layık görüneceklerini vurgulayan Tomayan, Patrikhane meclisi ve Patrik vasıtasıyla İttihat ve Terakki Fırkası ve hükümetle müzakerelere girilerek Ermenilerin milli haklarını müdafaa etme imkânı bulabileceklerini belirtiyordu. Eski hataların her yerde düzeltilileceğinin ümit edildiğini söyleyen Tomayan, fakat Ermenilerin pek büyük bir hayal kırıklığına uğradığını yazıyordu.

Seçimlerin çoktan başladığını sessiz sedasız işlerin yürüdüğünü fakat milli heyetlerin iş görmek niyetinde olmadığını belirtiyordu. *“Şaşırıp kalmışlar, ne yapacaklarını, ne söyleyeceklerini bilmiyorlar”* diyordu. Taşra murahhasalarının nasıl bir yol takip edeceklerini sorduklarını, patrikhaneden talimat beklediklerini fakat *“biçare”* patrikhanenin bir talimatı olmadığını söylüyordu. Hâlbuki Patrikhane hükümete daha önceden bir takrir takdim etmiş ve bu takrirden Ermenilerin kendi adaylarını kendilerinin tayin etmesini ve bundan başka Ermeni milletvekillerinin yalnız Ermeniler tarafından seçilmesini talep etmişti. Tomayan bu iki istekten ikincisinin katiyen benzeri olmayan bir

şey olduğunu belirtiyordu. Ermeni milletinin böyle bir takrirden sonra Patrikhaneden bunun savunulması için sıkı bir çalışma beklediklerini ancak ne yazık ki haftalar birbirini kovaladığı halde hiç ses seda çıkmadığını anlatıyordu. Bunun ardından Ermenilerin seçimlere katılmayacağına dair söylentilerin çıktığını bildiren Tomayan “*Bunun sebebi nedir? Faydası ne olacak? Ve kimin umurunda?*” diye soruyordu. “*Eğer Ermeniler seçimlere katılmayacak olursa acaba Osmanlı memleketinde oy verecek ve seçim yapacak yeterli miktarda Osmanlı yok mu? Acaba Ermeni milletvekili seçilmemesi yüzünden Osmanlı Parlamentosu açılmaz mı, iş göremez mi?*” diyordu. Bunun da bir nevi siyaset bir nevi şikâyet olarak hoş görülebileceğini belirttikten sonra Ermeni milletinin kuzu gibi patrikhanenin her emrine uyarken şimdi de Patrik Efendi’nin söylediğine göre böyle bir karar alınmadığını anlatıyordu. Bir zamanda Ermeni Protestan ve Ermeni Katolik cemaatlerinin siyasi partilerle görüşeceği şayiasının ortaya çıktığını ancak hiçbir netice hâsıl olmadığını söylüyordu.

Karabet Tomayan seçimler dolayısıyla Patrikhanenin takındığı tutumu eleştirmeye devam ederek patrikhane meclislerinin milletin mukadderatıyla oynadığını, haftalar ve aylardır neticesiz toplantıların birbirini takip ettiğini, hiç olmazsa son saatte uyanılarak bir hareket tarzı tayin edilmesi gerektiğini belirtiyor ve kesin kararın ne zaman alınacağını soruyordu. Bütün bu tartışmaların sonucunda gelinen nokta, Ermenilerin seçimlere katılmaları olmuştu. 1914 seçimleri sonunda Karabet Tomayan da Kayseri’den milletvekili olarak seçilmiş ve Meclis-i Mebusan’a girmeye hak kazanmıştı.

Sonuç

Karabet Tomayan Merzifon Anadolu Koleji’nde öğretmenlik yapan bir Osmanlı Ermenisi iken adını ilk kez 1893 yılı başında bildiri asma olayı ile tüm dünyaya duyurmayı başardı. Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon’da kurulmuş olan “*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*” adında bir teşkilat ortaya çıkarıldı. Komitenin merkezi Merzifon, basın, yayın ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni idi. Tomayan “Mize” takma adıyla Kayayan ise “Vahram” olarak teşkilat içinde çalışıyorlardı. Bildirilerin okul öğretmenleri tarafından Anadolu Koleji’ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinde basıldığı ve çevre yerleşim yerlerindeki komite elemanlarına gönderildiği ve olayların içinde bir numaralı adam olarak çalıştıkları tespit edilmişti.

Karabet Tomayan, devletin iç güvenliğini bozmak ve devlete bağlı vatandaşları kandırmak, saltanat aleyhine isyana davet etmek bu suretle Osmanlı Devleti’nin bir kısmını devlet idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükümet teşkil etmek iddiasıyla bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara mahkemesinde yargılanmaya başladı. Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin de ilgiyle takip ettikleri mahkeme süreci sonunda idama mahkûm edildi. Eşi Lucy Tomayan’ın gayretleri ve İngiliz Ermeni Cemiyeti’nin desteği ile İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Tomayan’ı kurtarmak için büyük bir kampanya başlatıldı ve Osmanlı Devleti’ne yapılan baskılar neticesinde serbest bırakılması temin edildi. Bu tarihten sonra Tomayan’ın adı ta ki Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar uzun bir süre duyulmadı. Osmanlı Devleti’nde artık II. Abdülhamit’in saltanat devri sona ermiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutî idareyi kurmakla birlikte yönetimi de ele geçirmişti. İşte tam bu dönemde Osmanlı gazetelerinde

Tomayan'ın makaleleri ve makalelerinde Türk ve Ermenilere yönelik nasihatleri yer almaya başladı. Tomayan yazılarında Ermeni meselesini çıkarıcıların Ermeniler olmadığını, Türkiye'nin siyasi hayatına bağlı birçok diğer meselede olduğu gibi bu meselenin de yabancı devletler tarafından ortaya atıldığını söylüyordu. Tomayan daha sonra Ermenilerin serinkanlılıkla hareket etmelerini tavsiye ediyor ve Türklerle Ermenileri birbirlerine tanıttırarak bir cemiyet kurulmasını öneriyordu.

1914 seçimlerinin yaklaştığı günlerde Tomayan, Patrikhane meclisi ve Patrik vasıtasıyla İttihat ve Terakki Fırkası ve hükümetle müzakerelere girilerek Ermenilerin milli haklarını müdafaa etme imkânı bulabileceklerini belirtiyordu. Bu seçimler sonunda kendisi de Kayseri milletvekili olarak meclise girmeyi başaracaktı. Bundan sonra Karabet Tomayan Meclis-i Mebusan vekili olarak Osmanlı ülkesine geri döndü, mecliste yapılan tartışmalara katıldı, Teşvik-i Sanayi Kanununu çıkarılması için görüşlerini beyan etti. Ancak Osmanlı Devleti'nin de Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte sessiz sedasız geldiği ülkeyi yine aynı şekilde terk ederek İngiltere'ye gitti.

Kaynaklar

A-Arşivler ve Basılmış Belgeler

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ceride-i Mehakim, No: 731, 1309: 10821-10826; Y. EE, Defter No: 871, s. 373; Y. MTV, 74/95; Y. MTV, 74/77; Y. MTV, 74/94; Y. A. HUS, 272/81; Y. A. HUS, 269/36; Y. A. HUS, 269/100; Y. A. HUS, 279/132; Y. A. HUS, 279/61; Y. PRK. DH, 5/83; Y. PRK. UM, 27/35; Y. PRK. UM, 28/60; HR. SYS, 2781/3; HR. SYS, 2781/3; HR. SYS, 2825/79.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), Cilt: 11 (3 Haziran 1892-14 Mart 1893), İstanbul, 1988.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), Cilt: 12, (15 Mart 1893- 30 Haziran 1893), İstanbul, 1988.

2. Essex Record Office Belgeleri (ERO)

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/2, "Pastor and Madame Thoumaian, of Marsovan, Asia Minor", *The Christian*, 22 October 1891, s. 17-18.

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/16, *Catalogue of Anatolia College, Marsovan, Turkey, 1892-1893*.

3. ABCFM ve Amerikan Dışişleri Belgeleri

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, "Estimates for Anatolia College 1892-1893", Reel 607, No: 253-255.

United States of America, National Archives, (USA, NA), *Despatches from United States Ministers to Turkey, 1818-1906*, Microfilm Publication Mc 46, Reel 54.

B-Gazeteler

Ermeni Aliminin Mühim Bir Makalesi", *Tanin*, 19 Ocak 1914, s. 3.

"Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi", *Tanin*, 15 Şubat 1914, s. 1.

"Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat", *Tanin*, 21 Şubat 1914, s. 1.

C-Telif Eserler ve Makaleler

- AYDIN, Mahir (2009), “Emperyalizmin Ermeni Piyonu Karabet Tomayan”, Yayına Hazırlayanlar: Metin Hülügü, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, 163, s. 33-50.
- BALGARNIE, Florence (1895), “The Troubles in Armenia (Turkey) with the Exiles. Interview with Professor and Madame Thoumaian”, *Great Thoughts*, May 1 1895, 88-90.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce (2005), “Merzifon’da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 11, s. 17-43.
- HOFFMANN, Adolphe (1898), *A l’Ombre du Croissant : Récit Oriental*, Gen`eve : J.-H. Jehebner, Libraire-Editeur ; Librairie Fischbacher, Paris.
- Hüseyin Kazım Kadri (1992), *II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye’nin Elden Çıkışı: Türkiye’nin Çöküşü*, Yay. Haz., Yılmaz Daşcıoğlu, Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- KAPRIELIAN CHURCHILL, Isabel (2005), *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, McGill-Quenn’s Pres, Canada.
- KARACAKAYA, Recep, (2004), “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, II/3, İstanbul, s. 127-142.
- MITCHELL, J. Murray (1880), Ed., *The Religious Condition of Christendom*, Hodder and Stoughton, London.
- Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi-Talori Olayları* (1989), *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-Talori Incidents*, Ed., ÖKTE, Ertuğrul Zekai, c. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.
- SELVİ, Haluk, (2004), “Yozgat’ta Ermeni Olayları 1890–1892”, *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum.
- TUZCU, Ali (1994), “Merzifon’da Ermeni Ayaklanmaları”, *Bellekten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220’den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 795-829.
- URAS, Esat (1987), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- WHITE, George E. (1995), *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul.

D-Tezler

- ALAN, Gülbadi (2002), *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- İSKEFİYELİ, Zeynep (2008), *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.